

EVROPSKI SUD ZA LJUDSKA PRAVA

© Savet Evrope/Evropski sud za ljudska prava 2012. Ovaj prevod je nastao uz podršku Fondacije za ljudska prava Saveta Evrope (www.coe.int/humanrightstrustfund). Tekst prevoda ne obavezuje Sud. Za sve dodatne informacije pročitajte ceo tekst obaveštenja o autorskom pravu na kraju ovog dokumenta.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

ODLUKA

PETOG ODELJENJA

O PRIHVATLJIVOSTI

Predstavke br. 45216/07

podnete od strane Johane APEL-IRGANG (Johanna APPEL-IRRGANG) i drugih protiv Nemačke

Evropski sud za ljudska prava (Peto odeljenje), zasedajući 6. oktobra 2009. godine kao veće u sledećem sastavu:

Peer Lorencen (LORENZEN), *Predsednik*,

Renate Jeger (JAEGER),

Karel Jungvirt (JUNGVIERT),

Rait Marust (MARUSTE),

Isabelle Bero-Lfevr (BERRO-LEFÉVRE),

Mirjana Lazarova Trajkovska,

Zdravka Kalajđeva (KALAYDJEVA), *sudije*,

i Klaudia Vesterdik (WESTERDIEK), *Sekretarica Odeljenja*,

Uzimajući u obzir gore pomenutu predstavku, podnetu 11. oktobra 2007. godine,

Nakon većanja, donosi sledeću odluku:

ČINJENICE

Podnosioci predstavke, gospođa Johanna Apel-Irgang i njeni roditelji, gospođa Kerstin Apel i g. Ronald Irgang, su nemački državljani rođeni 1993, 1956. i 1954. godine, sa adresom u Berlinu. Pred Sudom su ih zastupali g. Rejmar fon Vedel i g. Haso fon Vedel, advokati iz Berlina.

A. Okolnosti slučaja

Okolnosti slučaja, kako su iznete od strane stranaka, mogu se ukratko prikazati na sledeći način.

1. Kontekst slučaja

Nemački *Bundestag* je u Berlinu 30. marta 2006. godine usvojio prvi Zakon o izmenama i dopunama Zakona o školama od 26. januara 2004. godine (*Erstes Gesetz zur Änderung des Schulgesetzes*). Članom 1. Zakona o izmenama i dopunama predviđeno je unošenje novog stava 6 u član 12, kako sledi:

„Od sedmog do jedanaestog razreda u državnim školama, predavaće se etika kao redovan predmet namenjen svim učenicima. Cilj nastave etike je unapređivanje sklonosti i sposobnosti učenika, bez obzira na njihovo kulturno, etničko, versko ili ideološko poreklo, da se na konstruktivan način nose sa osnovnim kulturnim i etičkim problemima života pojedinca kao i društvenog suživota, i različitim vrednosnim sistemima i objašnjenjima za život. Učenici će time steći osnov za nezavisnu i odgovornu egzistenciju, i razviti sposobnost uzajamnog delovanja u društvu i sposobnost da vode međukulturni dijalog i vrše etničko razlikovanje. U tom cilju, učenicima će biti predavano gradivo o filozofiji, verskoj i filozofskoj etici, raznim kulturama i načinima života, glavnim svetskim veroispovestima, i pitanjima stila života. Nastava etike biće zasnovana na opštim etičkim načelima kako su navedena u Osnovnom zakonu, Ustavu Grada Berlina, i izjavi o misiji obuke i obrazovanja navedenoj u stavovima 1 i 3 Zakona o školama. Nastava etike obavljaće se u na filozofski i verski neutralan način. Škole će nastavu određenih predmeta organizovati u saradnji sa zajednicama koje održavaju nastavu o veri i filozofskim mišljenjima. Svaka škola će odrediti kako će se ova saradnja ostvariti. Škole su dužne da roditelje i staratelje učenika obaveste, na blagovremen i odgovarajući način, o cilju, sadržaju i formatu nastave etike.“

Aprila 2006. godine, podnosioci predstavke, koji su protestanti, podneli su Saveznom ustavnom sudu ustavnu žalbu (br. 1 BvR 1017/06) protiv Zakona. Odlukom od 14. jula 2006. godine, tročlano sudsko veće Saveznog ustavnog suda proglasilo je žalbu neprihvatljivom zbog neiscrpljenja svih pravnih lekova, budući da su podnosioci predstavke trebalo prvo da se obrate školskim vlastima za oslobođenje po prvoj rečenica člana 46(5), Zakona o školama (vidi „Relevantno domaće pravo i praksa“), a tek nakon

toga, ukoliko je potrebno, da slučaj podnesu na odlučivanje upravnim sudovima.

Podnosioci predstavke su 20. jula 2006. godine zamolili školu da oslobodi prvu podnositeljku od nastave etike.

Podnosioci su 29. jula 2006. godine podneli hitnu žalbu Upravnom sudu u Berlinu sa zahtevom da odredi privremeno oslobođenje dok se ne donese odluka u glavnom postupku.

Zakon od 30. marta 2006. godine stupio je na snagu 1. avgusta 2006. godine.

2. Odluke upravnih sudova

Odlukom od 21. avgusta 2006. godine, Upravni sud je odbio zahtev podnosioca predstavke. Sud je naveo da mada prva rečenica člana 46(5) Zakona o školama (vidi „Relevantno domaće pravo i praksa“) ne isključuje mogućnost davanja potpunog oslobođenja od pohađanja određenog predmeta, podnosioci predstavke nisu ponudili značajan razlog (*wichtiger Grund*), u smislu te odredbe, kojim bi opravdali takvo oslobođenje. Sud je utvrdio i da je članom 7 stavom 1 Osnovnog zakona saveznoj državi Berlin omogućeno da organizuje nastavu etike, čije je cilj da nauči sve učenike ponašanju koje je odgovorno i zasnovano na vrednostima, kao što je opisano u članu 12(6) Zakona o školama (vidi gore). Svrha škole nije samo da prenosi znanje, već i da uči đake da postanu odgovorni članovi društva. Upravni sud je takođe utvrdio da je program nastave etike neutralan i da ne promoviše jedno ubeđenje, veru ili uverenje kao pravednije i važnije od drugih. Članom 12(6) Zakona o školama je propisano da su škole obavezne da učenicima prenose mnoštvo pojmova i etičkih uverenja. To je u saglasnosti sa načelima sadržanim u Osnovnom zakonu, koji nije zasnovan na određenoj etičkoj normi već promoviše otvorenost za mnoštvo verskih i filozofskih mišljenja, i čuva viziju čoveka zasnovanu na ljudskom dostojanstvu i pojam nezavisnog i odgovornog razvoja ljudske ličnosti. Upravni sud je na kraju naveo da ne postoje dokazi u praksi da školske vlasti ne štite državnu neutralnost vere i mišljenja. Štaviše, način na koji se nastava etike organizuje u praksi nije ni bio predmet postupka pred sudom.

Odlukom od 23. novembra 2006. godine, Upravni žalbeni sud za Berlin potvrdio je nalaze Upravnog suda. Žalbeni sud je potvrdio da se nastava etike svodi na predavanja o verskim temama, i to na neutralan način. Uz glavna pitanja koja su predmet nastave – ljudskost, demokratija i sloboda – dodata su i druga kao što su tolerancija, poštovanje uverenja drugih, odgovornost za očuvanje prirodnih bogatstava i sprečavanje rešavanja sukoba na nasilan način, i u saglasnosti su sa etičkim normama Osnovnog zakona. Predmeti ove vrste ne pokreću nikakve probleme po ustavnom pravu. Štaviše, ne postoje dokazi da u školskoj praksi nastava etike odstupa od programa tog predmeta.

Odgovarajući na pozivanje podnosioca predstavke na odluku Saveznog ustavnog suda protiv postavljanja raspeća u učionicama u državnim školama¹,

Upravni žalbeni sud je izneo stav da prva podnositeljka predstavke nije u uporedivoj situaciji. Podnosioci predstavke su se žalili na obavezu pohađanja nastave koja se „ne tiče vere, već je svetovnog karaktera.“ Po definiciji dakle nije moglo da postoji ometanje njihovih verskih sloboda, što je pored toga zajemčeno mogućnošću pohađanja verske nastave u školi, tokom koje se vrši nastava o etičkim vrednostima hrišćanske vere. Tvrdnja podnosioca predstavke da je nastava etike usmerena protiv sveštenstva i vere je potpuno neosnovana. Pored toga, pozivajući se na „masonsku ideologiju“, podnosioci predstavke su izgleda pobrkali školske predmete etiku i humanizam (*Humanistische Lebenskunde*), koji se bavi filozofskim uverenjima i koji baš kao i verska nastava nije obavezan predmet, pa se kao takav ne može porediti sa nastavom etike.

U pogledu nemogućnosti dobijanja oslobođenja od pohađanja nastave etike, Upravni žalbeni sud je izneo stav da navodno pravo izbora između verske nastave i nastave etike ne postoji, i nema pravni osnov. Mada bi po ustavnom pravu možda bilo moguće zamisliti nastavu etike kao zamenski predmet za učenike koji ne pohađaju versku nastavu, ne postoji ništa što bi sprečilo vlasti savezne države Berlin da uvedu etiku kao obavezan predmet za sve učenike.

3. Odluka Saveznog ustavnog suda

Odlukom od 15. marta 2007. godine koja je dostavljena zastupnicima podnosioca predstavke 19. aprila 2007. godine, isto tročlano sudijsko veće Saveznog ustavnog suda odbacilo je drugu ustavnu žalbu podnosioca predstavke (br. 1 BvR 2780/06).

Veće je prvo navelo da je žalba prihvatljiva uprkos činjenici da su osporene odluke uzete samo u kontekstu hitnog postupka. U vezi s tim, veće je naglasilo da su upravni sudovi iscrpno razmotrili pitanja koja su pokrenili podnosioci predstavke i da nije verovatno da će Ustavni sud ustanoviti različite činjenice ili doći do drugačijih zaključaka o meritumu na kraju glavnog postupka.

Posmatrajući suštinu ustavne žalbe, Savezni ustavni sud je utvrdio da uvođenjem obavezne nastave etike bez mogućnosti oslobođenja nije prekršeno ni pravo prve podnositeljke predstavke na slobodu veroispovesti, sadržano u članu 4 stavu 1 Osnovnog zakona, ni pravo druge i trećeg podnosioca predstavke da vaspitavaju svoju decu u skladu sa svojim verskim i filozofskim uverenjima, kako je zajemčeno stavom 2 člana 6 Osnovnog zakona. Obaveza pohađanja nastave etike ne može se tumačiti kao vršenje nedopuštenog pritiska na učenike i njihove roditelje u pokušaju

1. Odluka od 16. maja 1995. godine, br. 1 BvR 1087/91, „Izveštaji o odlukama Saveznog ustavnog suda“, Tom 93, str.1 itd.

da se navedu da ne pohađaju versku nastavu. Ukupan broj časova nastave učenika koji pohađaju versku nastavu jeste veći od onih koji je ne pohađaju, ali ne znatno veći. Štaviše, dodatni časovi nastave su uobičajena i raširena praksa u školama gde se učenici odluče da pohađaju neobavezne predmete, i postoje bez obzira na pitanje da li je nastava etike obavezan predmet ili nije.

Savezni ustavni sud je naveo i da prva podnositeljka predstavke nije bila obavezana da pohađa predmet čiji je program nastave protivan njenim uverenjima. Mada po stavu 1 i 2 člana 6 Osnovnog zakona osnovna prava sadržana u tim odredbama nisu podložna nikakvim lokalnim ograničenjima, ona jesu ograničena samim Ustavom, u ovom slučaju stavom 2 člana 7 Osnovnog zakona, kojim je saveznim državama poverena dužnost obrazovanja učenika. Tom dužnošću je država ovlašćena da ostvaruje svoje obrazovne ciljeve nezavisno od roditelja, pri tom održavajući neutralan i tolerantan stav prema njihovim vaspitnim željama i idejama. Nije moguća nikakva indoktrinacija od strane vlasti, niti izričito ili prećutno priklanjanje određenom uverenju na način koji bi mogao da ugrozi verski sklad u društvu. U slučaju sukoba interesa, mora se naći ravnoteža između prava deteta na slobodu veroispovesti i prava roditelja da odaberu vaspitanje svoje dece, i obaveze države da obezbedi školovanje dece. Dužnost je zakonodavne vlasti da u cilju obezbeđenja tolerancije uspostavi ravnotežu između napetosti koje se neizbežno javljaju u državnoj školi koju pohađaju deca sa drugačijim uverenjima i mišljenjima. Iz toga sledi da nastava etike zasnovana isključivo na stavovima određenog uverenja ne bi bila ispravna; niti bi to bilo odvajanje učenika prema moralnim, etičkim ili verskim stavovima koji se štite u društvu. Otvorenost prema mnoštvu ideja i stavova je preduslov državne škole u liberalnoj i demokratskoj državi. Država je zakonom ovlašćena da sprečava razvoj zajednica podeljenih po verskim ili filozofskim osnovima, i da podstiče integrisanje manjina. U vezi s tim, Savezni ustavni sud je naveo da se integracija ne postiže samo obezbeđivanjem da se verska ili filozofska većina uzdrži od isključivanja manjine, već obuhvata i to da većina ne odbije raspravu sa onima čija su uverenja i stavovi drugačiji. Jedna od dužnosti državnog prosvetnog sistema bi mogla da bude podučavanje i sticanje iskustava u ovom saživotu, u praksi, u duhu tolerancije. Sposobnost učenika da pokaže tolerantan stav i da bude spreman da uđe u dijalog je jedan od osnovnih preduslova za učešće u demokratskom životu i saživot u društvu uz uzajamno poštovanje drugačijih filozofskih uverenja i verovanja.

Savezni ustavni sud je izneo mišljenje da iz prethodnog sledi da učenici i njihovi roditelji ne mogu da traže da tokom nastave deca ne budu izložena uverenjima i stavovima drugačijim od njihovih. U društvu u kome je nađeno mesto za svako verovanje, takvo pravo se ne može izvesti iz stava 1 člana 4 Osnovnog zakona. Nije dakle moguće kritikovati školu za držanje nastave o teoriji evolucije tokom časova biologije, za isključivo podučavanje kreacionizma tokom verske nastave, ili za informisanje o kontracepciji i

polnim bolestima tokom nastave seksualnog obrazovanja, čak i da su ti pojmovi u suprotnosti sa osnovnim načelima određenih verskih zajednica. Činjenica da je zakonodavac savezne države Berlin odlučio da obrazovanje o osnovnim vrednostima saživota u društvu i predstavljanje različitih verskih i filozofskih mišljenja sabere u jedan predmet bi predstavljala povredu osnovnih prava dece i roditelja ako država ne bi poštovala svoju obavezu obezbeđivanja neutralnosti u planiranju i držanju nastave etike.

Što se tiče argumenta podnosioca predstavke da je nemogućnost oslobođenja od nastave protivna načelu srazmernosti, Savezni ustavni sud je utvrdio da zakonodavac savezne države Berlin ima pravo da u izvršenju svoje obrazovne dužnosti prenese zajedničke vrednosti svim učenicima, bez obzira na to da li oni slede određene verske ili filozofske stavove, i to pomoću jedinstvenog programa u kome se izlažu i ideje drugih veroispovesti i drugačiji filozofski stavovi. Imajući u vidu postojeće posebne okolnosti kao i versko usmerenje društva u Berlinu, zakonodavac može opravdano da smatra da bi predviđeni zakoniti ciljevi – integrisanje učenika u društvo i promovisanje duha tolerancije – mogli bolje da se ostvare uz pomoć jedinstvenog školskog predmeta etike, obaveznog za sve učenike, nego razvrstavanjem dece u posebne verske nastave, raspravljanjem o vrednostima tokom drugih časova, ili pak oslobađanjem učenika od pohađanja nastave etike.

Savezni ustavni sud je takođe utvrdio da nema dokaza da nastava etike nije neutralna. Šestom rečenicom člana 12(6) Zakona o školama izričito je utvrđeno da se nastava etike održava u skladu sa obavezom savezne države da obezbedi versku i ideološku neutralnost. Ovaj uslov je sadržan u programu nastave, kojim je takođe predviđeno, mada se od nastavnika očekuje da imaju sopstvene stavove o etičkim pitanjima koja se razmatraju tokom nastave i da ih objašnjavaju učenicima na način koji uživa poverenje, da njima nije dozvoljeno da vrše neprimeren uticaj na učenike. Slično, u programu nastave etike pominju se osnovna pravila moralnog ponašanja. Od učenika se traži da shvate da su osnovna prava, u obliku u kome su pobrojana u između ostalog Osnovnom zakonu ili Ustavu savezne države Berlin, nužan osnov svog građanskog saživota. Konačno, nastavom etike se učenici obrazuju o glavnim vrednostima i idejama koje su oblikovale zapadnu kulturu, posebno o prosvetiteljstvu i humanizmu. Cilj predmeta je da se podstaknu rasprava i razmena mišljenja između učenika o idejama koje prožimaju filozofiju, kulturu, veru i ideološka mišljenja. Savezni ustavni sud je zaključio da je školski predmet etika u saglasnosti sa obavezom države da obezbedi neutralnost i otvorenost prema različitim uverenjima, verama i filozofijama. Nema dokaza u praksi da predmet etika nije u skladu sa zakonom ili programom nastave.

Podnosioci predstavke su se pozvali na sudsko poravnanje koje je predložio Savezni ustavni sud u kontekstu ustavne žalbe protiv uvođenja nastave etike u saveznoj državi Brandenburg, kada je sud preporučio da se

razmotri mogućnost oslobađanja od pohađanja nastave. U vezi s tim, Ustavni sud je primetio da su prihvatanjem poravnanja stranke učinile žalbu bespredmetnom, i da shodno tome nije više postojala potreba da se donosi sudska odluka o suštini predmeta.

Referendum o davanju istovetnog značaja verskoj nastavi i obaveznoj nastavi etike u školama održan je 26. aprila 2009. godine. U referendumu je učestvovalo oko 29% registrovanih birača, i samo 48,4% ja glasalo za predlog, što, imajući u vidu slab odziv birača, nije bio dovoljan broj da bi se zadovoljio zakonski minimum za usvajanje predloženog zakona (jedna četvrtina svih registrovanih birača).

U mišljenju berlinskih vlasti (*Senat*) objavljenom tokom referenduma, navedeno je da se jedna trećina od oko 3.400.000 građana Berlina izjasnila da pripada jednoj od preko 250 verskih ili filozofskih zajednica, a da jedna polovina svih učenika u školama Berlina potiče iz porodica doseljenika.

B. Relevantno domaće pravo i praksa

1. Osnovni zakon

Stavom 1 člana 4 Osnovnog zakona zajemčena je sloboda verovanja i savesti i sloboda izražavanja verskih ili filozofskih ubeđenja. Stavom 2 člana 6 zajemčeno je prirodno pravo roditelja da podižu i vaspitavaju svoju decu. Prema stavi 1 člana 7, celokupan školski sistem je pod kontrolom (savezne) države. Prema stavu 2 člana 7, roditelji i staratelji imaju pravo da odlučuju da li će deca pohađati versku nastavu.

2. Zakon o školama

Prema članu 13 Zakona o školama Berlina (*Schulgesetz*) od 26. januara 2004. godine, između ostalog, (neobaveznu) versku ili filozofsku nastavu organizuju verske zajednice, i zajednice koje podstiču druga uverenja, pod nekoliko uslova, uključujući uslove da je nastava u saglasnosti sa zakonom, da je trajne prirode, i da joj je cilj prenošenje opsežnih saznanja o verskom ili filozofskom ubeđenju. Ove zajednice su obavezne da obezbede da se verska i filozofska nastava obavlja prema opštim pravilima koja važe za nastavu svih ostalih školskih predmeta. Do četrnaestog rođendana deteta, roditelji i staratelji odlučuju o tome da li dete pohađa ovu nastavu. Škole su obavezne da obezbede dva časa nedeljno u rasporedu časova za ovu nastavu i da obezbede učionice za tu nastavu. Učenici koji ne pohađaju versku nastavu imaju pravo da u to vreme napuste prostorije škole.

Članom 46(5) je predviđena, između ostalog, mogućnost delimičnog ili potpunog oslobađanja učenika od pohađanja nastave određenog predmeta ukoliko postoji važan razlog za takvo oslobađanje.

3. Program nastave

U programu srednjoškolske nastave (*Rahmenlehrplan für die Sekundarstufe I*) za predmet „etika“ od sedmog do desetog razreda donetim od strane Ministarstva (*Senatsverwaltung*) prosvete, omladine i sporta Berlina za školsku godinu 2006-2007-mu navedeno je, u stavu 2.2 (osnovi i ciljevi nastave etike) kako sledi:

Verska i ideološka neutralnost

„Nastava predmeta etika biće neutralna s verske i ideološke tačke gledišta. Zabranjeno je predmet predavati s tačke gledišta određenog stava i u obliku indoktrinacije. Međutim, predmet nije neutralan po pitanju vrednosti (*wertneutral*). Mladi moraju biti vaspitavani u duhu ljudskosti, demokratije i slobode. Tolerancija i poštovanje uverenja drugih su deo ove nastave, kao što su i odgovornost za očuvanje prirodnih bogatstava i sprečavanje rešavanja sukoba na nasilan način. S onim što je sporno u životu mora se postupati kao spornim tokom nastave. Od nastavnika se očekuje da imaju sopstvene stavove o pitanjima i sukobima vrednosti obrađivanim tokom nastave, i da ih objasne učenicima na način koji uliva poverenje. Podrazumeva se da nastavnik ne sme da vrši neprimeren uticaj na učenike.“

U stavu 5 programa nastave etike navedeno je šest grupa tema koje moraju biti obrađene tokom nastave etike: „identitet, prijateljstvo i sreća“, „sloboda, odgovornost i solidarnost“, „diskriminacija, nasilje i tolerancija“, „ravnopravnost, pravo i pravda“, „krivica, dužnost i savest“, i „znanje, nada i uverenje“. U programu nastave predloženo je da se svakoj temi priđe iz tri tačke gledišta: pojedinačne tačke gledišta, društvene tačke gledišta, i perspektive istorije ideja. Za prvu grupu tema je u programu predloženo da se između ostalog obrade tri oblika prijateljstva Aristotela; pojam bratstva; i zajedništvo u veri. Druga grupa obuhvata etiku odgovornosti i ubeđenja; nezavisnost i većinu; kao i versku zapovest „*ljubi bližnjega svojega kao samoga sebe*.“ Teme obrađene u trećoj grupi su između ostalih društveni darvinizam; kulturni identitet; oblici pojma „*voli svoje neprijatelje*“ u etosu svetskih religija; tolerancija; kao i platonska ljubav. Za četvrtu grupu predložene su sledeće teme: antropološki osnovi i etika ravnopravnosti i neravnopravnosti između ljudi; zakon i moral; teorije i načela pravde. Za petu grupu, programom su predložene sledeće teme: hrišćanski nauk istočnog greha; zajednička greška; negativne i pozitivne dužnosti; poreklo i priroda svesti; pojmovi „id“, „ego“ i „superego.“ Za poslednju grupu, programom su predložene sledeće teme: istraživanje Platona; renesansa; empirizam i racionalizam; utopije; naučna fantastika; romanticizam; rast i napredak; verovanje i praznoverje; vere i ideologije; jednobojstvo i mnogobojstvo; veroispovest, crkva i država, sekularizacija, zvanje pastira (pastora) i verska zajednica.

PRITUŽBE

Podnosioci predstavke su se žalili da je prva podnositeljka predstavke bila obavezna da pohađa nastavu etike, koja je, po njihovom mišljenju, uvedena kršenjem dužnosti države da ostane neutralna. Po njihovom mišljenju, nastava je nametala stavove suprotstavljene njihovim verskim ubeđenjima. Takođe su tvrdili da dužnost države da vrši kontrolu prosvete, sadržana u stavu 1 člana 7. Osnovnog zakona, ne ispunjava neophodne uslove da predstavlja ograničenje predviđeno stavom 2 člana 9. Konvencije. Pozvali su se na član 9. Konvencije i na drugu rečenicu člana 2. Protokola br. 1.

PRAVO

Podnosioci predstavke su tvrdili da su uvođenjem obavezne nastave etike u berlinskim školama prekršena njihova prava po članu 9. Konvencije i druge rečenice člana 2. Protokola br. 1, čiji tekstovi slede:

Član 9.

„1. Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.

2. Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.“

Član 2. Protokola br. 1

„Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.“

Podnosioci predstavke su se kao prvo žalili da je uvođenjem nastave etike prekršena obaveza države da bude neutralna, budući da je država birala sadržaj programa nastave, određivala značenje pojma „etika“ i određivala „osnov vrednosti“ na kojima je predmet zasnovan, i obučavala nastavnike, preko kojih je vršila veliki uticaj na učenike. Podnosioci su takođe tvrdili da je sadržaj nastave etike bio suprotstavljen njihovim verskim ubeđenjima. Po njihovom mišljenju, filozofski etos izložen tokom nastave je po mnogim tačkama suprotan hrišćanskom. Tvrdili su da u suštini demantuje postojanje Boga, da je svetovne, ateističke i antireligijske

prirode, i da je nadahnut idejama prosvetiteljstva i humanizma, kao što je naglasio Savezni ustavni sud. U programu nastave, koji je pored toga, koliko je poznato, sačinjen bez učešća verskih zajednica, dato je malo mesta hrišćanstvu, mada je ono većinska religija, što se može porediti sa sunitiskim islamom u predmetu *Hasan i Eylem Zengin protiv Turske* (br. 1448/04, 9. oktobar 2007. godine). Podnosioci predstavke su takođe izneli stav da bi aktivno učešće koje se tražilo od učenika tokom nastave etike bilo intenzivnije, pa time i predstavljalo veće kršenje njihove slobode veroispovesti, nego prisustvo raspeća na zidu učionice koje je Savezni ustavni sud ipak smatrao nespojivim sa Osnovnim zakonom. Na kraju, podnosioci predstavke su tvrdili da prosvetna dužnost države po stavu 1 člana 7. Osnovnog zakona ne spada u spisak ograničenja slobode veroispovesti predviđenih stavom 2 člana 9. Konvencije, pa ne može da opravda obavezu pohađanja nastave etike. Naglasili su (pozivajući se na predmet *Zengin*, vidi gore, stav 34), da bi mogućnost oslobođenja od pohađanja nastave (koju je propisala većina Država ugovornica) učinila sva nezakonita ograničenja u tom pogledu nepotrebnim, kao što je Savezni ustavni sud i predložio u kontekstu ustavne žalbe protiv uvođenja nastave etike u saveznoj državi Brandenburg. U vezi s tim su naglasili da, nasuprot nalazu Saveznog ustavnog suda u svojoj odluci u ovom slučaju, predmet prethodne ustavne žalbe nije postao bespredmetnim budući da neki od podnosilaca žalbe pred Saveznim ustavnim sudom nisu prihvatili predloženo poravnanje i pored toga podneli žalbu tom sudu u vezi s tim (br. 25159/04, *Dreke protiv Nemačke*).¹ Pored toga, prema saopštenju za štampu koje su 6. septembra 2006. godine objavile katolička i protestantska crkva u Berlinu, broj učenika koji pohađaju versku nastavu je opao za jednu četvrtinu zbog dodatnih časova nametnutih učenicima nakon uvođenja nastave etike.

Sud na početku smatra da se u postojećim okolnostima podnosiocima predstavke ne može zameriti što nisu sačekali kraj glavnog postupka pred domaćim sudovima. Kao što je i naveo Savezni ustavni sud, upravni sudovi su iscrpno razmotrili pitanja koja su pokrenuli podnosioci predstavke, pa nije ni očekivano da bi na ishodu glavnog postupka oni ustanovili nove činjenice ili došli do drugačijih zaključaka u pogledu suštine slučaja.

Kao sledeće Sud smatra da je primereno razmotriti žalbe podnosilaca predstavke uglavnom u vezi s drugom rečenicom člana 2. Protokola br. 1. Sud ponavlja da je pregled glavnih načela koja se odnose na opšte tumačenje ove odredbe, koja se mora čitati u svetlu članova 8, 9. i 10. Konvencije, dat u dva novija predmeta (vidi *Hasan i Eylem Zengin*, naveden gore, st. 47-55, i *Folgerø i ostali protiv Norveške* [GC], br. 15472/02, st. 84, ECHR 2007-III). Sud posebno naglašava da je sačinjavanje planova nastave

1. Proglašeno neprihvatljivim od strane tročlanog sudijskog komiteta (član 28 Konvencije) 6. novembra 2007. godine.

u načelu u nadležnosti država ugovornica, koje su ipak obavezne da obezbede da se podaci ili gradivo obuhvaćeno nastavnim planom prenose na objektivan, kritičan i pluralističan način, omogućavajući učenicima da razviju kritičnost u vezi sa religijom, u mirnom okruženju oslobođenom od bilo kakvog neprimerenog propagiranja svoje vere. Državama je takođe zabranjeno da rade na indoktrinaciji koja bi se mogla smatrati nepoštovanjem verskih i filozofskih uverenja roditelja, budući da su roditelji prvenstveno odgovorni za vaspitanje i obrazovanje svoje dece. To je ograničenje preko koga se ne sme preći.

Sud primećuje da su se podnosioci predstavke uglavnom žalili da nastava etike nije bila neutralna, i da je njihova svetovna priroda bila suprotna njihovim verskim uverenjima.

Sud primećuje da je prema članu 12(6) Zakona o školama cilj nastave etike podsticanje sklonosti i sposobnosti učenika srednje škole, bez obzira na njihovo etničko, versko ili ideološko poreklo, da se bave pitanjima osnovnih kulturnih i etičkih problema života pojedinca i društvenog života kako bi razvili spremnost da sarađuju s drugima u društvu i sposobnost za međukulturni dijalog i etičko razlikovanje. U tom cilju, gradivo etike između ostalog obuhvata filozofiju, versku i filozofsku etiku, različite kulture i načine života, i glavne svetske religije. Prema Saveznom ustavnom sudu, otvorenost prema mnoštvu ideja i mišljenja je preduslov za državno obrazovanje u demokratskoj i liberalnoj državi koja može opravdano da radi na sprečavanju razvoja segregacije zasnovane na verskim ili filozofskim stavovima, i na podsticanju itegracije manjina. Sposobnost učenika da bude tolerantan i spreman za razgovor je jedan od glavnih preduslova za učešće u demokratskom društvu i za život u društvu uz uzajamno poštovanje različitih uverenja i filozofskih ubeđenja.

Po mišljenju Suda, ciljevi nastave etike su u skladu sa načelima pluralizma i objektivnosti sadržanim u članu 2. Protokola br. 1 (vidi predmete *Zengin*, pomenut gore, st. 59; *Folgerø*, naveden gore, st. 88; i *Konrad i ostali protiv Nemačke* (odluka), br. 35504/03, ECHR 2006-XIII) kao i sa preporukama Parlamentarne skupštine Saveta Evrope (vidi predmet *Zengin*, naveden gore, st. 26-27). Sud naglašava da je u pomenutim predmetima *Zengin* i *Folgerø* utvrdio povrede člana 2. Protokola br. 1 iz razloga što su u tim slučajevima podnosioci predstavke bili primorani da pohađaju versku nastavu mada su, u prvom slučaju, bili pripadnici druge sekte Islama a ne većinske, a u drugom nisu uopšte ni bili vernici. Međutim, u ovom slučaju je jasno da je nastava etike koju je prva podnositeljka predstavke obavezna da pohađa neutralna i da ne teži nijednoj religiji ili verovanju; nasuprot tome, cilj nastave je da učenicima prenese zajednički osnov vrednosti i da ih nauči da budu otvoreni prema ljudima čija se ubeđenja razlikuju od njihovih. Sud takođe primećuje, kao što je naveo i Savezni ustavni sud, da je planom nastave bilo očekivano od nastavnika da imaju sopstvena gledišta o etičkim pitanjima razmatranim tokom nastave i

da objašnjavaju učenicima o njima na način koji uliva poverenje, ali da njima nije dozvoljeno da vrše neprimeren uticaj na učenike. Što se tiče nastave etike u praksi, Sud primećuje da podnosioci predstavke nisu tvrdili da gradivo preneto učenicima tokom školske 2006-2007. godine nije poštovalo njihova verska uverenja ili da mu je namera bila indoktrinacija učenika. Štaviše, Upravni sud je naglasio da se slučaj pred njim nije ni odnosio na samu nastavu tokom časova etike.

Što se tiče argumenta podnosilaca predstavke da uprkos hrišćanske tradicije Nemačke hrišćanstvo nije adekvatno zastupljeno u programu nastave etike, Sud smatra da mada je njegovom praksom priznato da jedna veroispovest može da zauzme pretežan deo nastavnog plana u školama u državi ugovornici zbog njene istorije i tradicije bez da se to smatra odstupanjem od načela pluralizma i objektivnosti koje bi se svodilo na indoktrinaciju (vidi predmete *Zengin*, navedeno gore, st. 63, i *Folgerø*, navedeno gore, st. 89), izborom od strane prosvetnih vlasti Berlina neutralnog predmeta kojim su obuhvaćene razne vere i ubeđenja nije samo po sebi pokrenuto bilo kakvo pitanje po Konvenciji. Sud primećuje u vezi s tim da je Savezni ustavni sud potvrdio ispravnost tog izbora imajući u vidu posebne činjenične okolnosti i verska usmerenja u saveznoj državi Berlin. Stav zakonodavca u Berlinu da bi utvrđeni ciljevi bili bolje ostvareni pohađanjem zajedničkog obaveznog predmeta nego razdvajanjem učenika prema pripadnosti verskoj ili filozofskoj grupi ili pak ugrađivanjem teme etike u druge nastavne predmete spada u polje slobodne procene države i predstavlja pitanje svrsishodnosti, što u načelu Sud nije dužan da razmatra (vidi predmete *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske*, 7. decembra 1976. godine, st. 53, Series A br. 23; *Jiménez Alonso i Jiménez Merino protiv Španije* (odluka), br. 51188/99, ECHR 2000-VI; i *Valsamis protiv Grčke*, 18. decembra 1996. godine, st. 28 i 31-32, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-VI).

Što se tiče tvrdnji podnosioca predstavke da je nastava etike protivna njihovim verskim uverenjima, Sud primećuje da ni Zakon o školama ni plan nastave ne navode na zaključak da je plan sačinjen tako da jednom uverenju daje prednost nad drugim, ili da zanemaruje ili osporava druga uverenja, posebno hrišćanstvo. U vezi s tim Sud primećuje da je planom nastave obuhvaćeno mnoštvo etičkih pitanja, uključujući i „versku zapovest *ljubi bližnjega svojega kao samoga sebe*“, „*voli svoje neprijatelje*“, hrišćansko učenje o istočnom grehu, i religije u celini (jednoboštvo, mnogoboštvo, crkva i država, verske zajednice). Pored toga, članom 12(6) Zakona o školama predviđeno je da škole obrađuju određene predmete u saradnji sa verskim ili filozofskim zajednicama. Što se tiče tvrdnje podnosioca predstavke da nastava etike sadrži ideje ili pojmove kritički usmerene ili suprotstavljene hrišćanstvu, Sud smatra da iz Konvencije nije moguće izvesti pravo da se ne bude izložen uverenjima drugačijim od sopstvenih (vidi, *mutatis mutandis*, predmet *Konrad*, navedeno gore). Sud primećuje iznad svega da prva podnositeljka predstavke može da nastavi da pohađa protestantsku versku nastavu koja se obavlja u školskim prostorijama, i da ne postoji ništa što bi sprečavalo njene roditelje da upućuju i savetuju svoju kćer, da igraju svoju prirodnu ulogu vaspitača ili da je usmeravaju u pravcu koji odgovara njihovim verskim ubeđenjima (vide premete *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, navedeno gore, st. 54; *Konrad*, navedeno gore; i *Jiménez Alonso i Jiménez Merino*, navedeno gore). U vezi s ovim Sud primećuje da podnosioci predstavke nisu obrazložili pred Sudom žalbu podnetu domaćim sudovima u kojoj su tvrdili da je uvođenjem nastave etike otežano pohađanje verske nastave. Pozivanje na saopštenje za štampu protestantske i katoličke crkve nije u ovom pogledu dovoljno.

U svetlu prethodnog, Sud smatra da uvođenjem obavezne nastave etike državne vlasti nisu izašle izvan polja slobodne procene ustanovljenog članom 2. Protokola br. 1, odredbe koja nameće državama obavezu da deci obezbede pravo na školovanje (vidi predmet *Costello-Roberts protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 25. marta 1993. godine, st. 27, Series A br. 247-C, i *Martins Casimiro i Cerveira Ferreira protiv Luksemburga* (odluka), br. 44888/98, 27. aprila 1999. godine). Sud zaključuje da vlasti savezne države Berlin nisu bile u obavezi da omogućе oslobađanje od nastave etike po želji učenika. Činjenica da je u pogledu istog pitanja druga savezna država donela drugačiju odluku ne menja ovaj zaključak. Nema izdvojenog pitanja po članu 9. Konvencije.

Sledi da su pritužbe podnosioca predstavke očigledno neutemeljene i da moraju biti odbačene u skladu sa stavom 3 i stavom 4 člana 35 Konvencije.

Iz ovih razloga Sud jednoglasno

Proglašava predstavku neprihvatljivom.

Klaudia Vesterdik
Sekretarica

Per Lorenzen
Predsednik

© **Savet Evrope/Evropski sud za ljudska prava, 2012.**

Zvanični jezici Evropskog suda za ljudska prava su engleski i francuski. Ovaj prevod je nastao uz podršku Fondacije za ljudska prava Saveta Evrope (www.coe.int/humanrightstrustfund). Tekst prevoda ne obavezuje Sud, niti Sud snosi bilo kakvu odgovornost za njegov kvalitet. Prevod može biti preuzet iz baze podataka predmeta Evropskog suda za ljudska prava HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>) ili iz kakve druge baze podataka sa kojom je Sud podelio ovaj prevod. Tekst može biti preštampan u nekomercijalne svrhe pod uslovom da se tačno naznači puni naziv predmeta, uz gore navedeno obaveštenje o autorskom pravu i uz pozivanje na Fondaciju za ljudska prava Saveta Evrope. Ako nameravate da bilo koji deo ovog prevoda iskoristite u komercijalne svrhe, molimo vas da se prethodno obratite na adresu publishing@echr.coe.int.

© **Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.**

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© **Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012.**

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci

décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echre.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante: publishing@chr.coe.int